
MARKO M. MARINKOVIĆ

JEDNA PSIHOLOŠKO- MULTIDISCI- PLINARNA KARAKTERO- LOŠKA STUDIJA

Rad posvećen boljem razumevanju među ljudima

Od dve vrste redukcionizma, disciplinarnog (u smislu alterdisciplinarnog) i monokategorijalnog, ova poslednja vrsta se pokazala znatno upornija u psihološkim naukama od one prve. No mada su i sami monokategorijalni redukcionizmi, u krajnjoj liniji, i u svojim prvobitnim čistim varijantama neodrživi, nastojaćemo da ih apriorno ne anatemišemo, već ćemo pokušati da ih sagledamo kao paralelan niz sistema od kojih svaki predstavlja unutar sebe približno neprotivrečan logički sistem kompatibilan sa svojim kategorijalnim premisama. I dok npr. uporedna analiza različitih geometrija kao što su Euklidova, Lobačevskog i Riemann-ova, koje predstavljaju unutar sebe neprotivrečne no međusobno inkompatibilne sisteme, ipak omogućuje značajna saznanja o specifičnim osobinama korespondentnih prostora, dotle se u našem slučaju javlja još povoljnija situacija, jer kategorijalne premise o kojima je reč nisu ni međusobno bezuslovno inkompatibilne, pa u principu postoji mogućnost da se oštrice pomenutih redukcionizama ublaže i da se oni uklope u jedinstven sistem koji bi sadržao sva pozi-

tivna dostignuća svakoga od njih i istovremeno predstavljao jedinstveni uvid u psihičke fenomene osvetljene iz uglova različitih prilaza.

Na disciplinarnim redukcionizmima nećemo se dugo zadržavati, jer su oni u stručnoj literaturi već više decenija, sve do danas podvrgavani zasnovanim kritikama. Pokušaja da se pojmovi i pojave psihologije svedu na pojmove i pojave drugih nauka bivalo je i ima raznih. Bilo je, štaviše, i verovanja da se cela psihologija može redukovati na biologiju, a cela biologija na fiziku itd. Zaboravljalo se pri tome da su unutar same fizike, u prošlom stoleću svi pokušaji da se npr. teorija elektriciteta redukuje na analitičku ili racionalnu mehaniku s razlogom završavali promašajima. Iznenađujuće je da su se ikada mogle gajiti takve nade kad je uvek moralo biti jasno da se klasična kinematika ne može cela redukovati na euklidsku geometriju, a dinamika na kinematiku. Pri tome, razume se, treba ostati prijemčiv i pažljivo osluškivati razvoj koncepcije o tzv. geometrizaciji fizike, tj. gledištu po kome su prostor i vreme sve, i glumci i radnja i pozornica prirode, te da su sve te tri stvari samo manifestacije jedne četvorodimenzionalne geometrije prostorno-vremenskog kontinuuma koja im leži u osnovi. U tom slučaju ne samo da bi događaji i odnosi bili za nas fundamentalniji no objekti (što donekle odgovara prilazu koji koristi teorija matrice rasejanja gde su interakcije osnovne a ne čestice i polja), već bi, štaviše, u takvoj slici bio fundamentalan samo prostorno-vremenski kontinuum, a i objekti i relacije bi postali sekundarni. Naravno da se, uzimajući u obzir činjenicu da je metrika prostorno-vremenskog kontinuuma definisana rasporedom masa u njemu, može pokazati da ovakva gledišta mogu biti kompatibilna sa materijalističkim gledištem na prirodu samo pod uslovom da se izuzmu neke prevaziđene vulgarno-materijalističke interpretacije.

No vratimo se temi. Monokategorijalni redukcionizam nastoji da na jednu od kategorija svede sve psihičke pojave, pa i sve ostale kategorije. Biheviorizam, koji u prvi plan stavlja kategoriju ponašanja i radnje, imao je na početku svoga razvoja u vidu prvenstveno refleksni luk i relaciju stimulus — reakcija. Neshvatljivo je ovo preterano uprošćavanje ako se ima u vidu da su još pre pojave biheviorizma u biosistemima bili već otkriveni aferentni i eferentni signali i da je Sečenov veoma rano shvatio da psihičko čini jednu nedeljivu celinu sa korespondentnom telesnom aktivnošću i radnjom. Tek je kibernetika uspela da sagleda pravi karakter te celovitosti koja se ostvaruje povratnom vezom, i da pokaže koliko je Seče-

novljeva intuicija bila uspešna. No kibernetika koja operiše sa Sollwert-om (vrednost koju treba ostvariti) i Istwert-om (stvarnom-ostvarenom vrednošću), odnosno sa Sollzustand-om (stanje koje treba ostvariti) i Istzustand-om (stvarno ostvareno stanje), već u sebi sadrži ideju o stanju, odnosno modelu, slici, strukturi, odnosno Gestalt-u i na taj način pravi most između biheviorista, koji u prvom redu imaju u vidu ideju radnje, i geštaltista koji u prvom redu imaju u vidu ideju slike. M. Wertheimer¹⁾ je npr. najtipičnijom specifičnošću mišljenja smatrao otkrivanje novoga i kreativnost. Njih je povezivao sa transformacijom saznajnih struktura. Izučavajući tu transformaciju on se, pored ostaloga, koristio i svojim razgovorima sa Einstein-om o putevima koji su doveli do teorije relativiteta.

Na prvi pogled moglo bi se učiniti da kibernetika ne može da se poveže sa kategorijom motivacije, tako značajnom sa gledišta psihoanalize. No mada se van biologije ne može govoriti o nekakvoj motivaciji programiranog sistema, sistem se ipak može ponašati i reagovati na „stimuluse“ kao da je motivisan. (Nesposobnost biheviorističkih kriterijuma da prave sigurnu distinkciju između jednog stvarno motivisanog i jednog neživog programiranog sistema, ukazuje ponovo na ozbiljna ograničenja koja su tom prilazu svojstvena.)

I tako bi moglo da izgleda da kibernetika, koja, štaviše, sa svoje strane, nesumnjivo predstavlja jedan inherentno multidisciplinarni pristup, može tim pre da obuhvati sve tri kategorije na kojima baziraju tako različiti prilazi kao što su biheviorizam, geštaltizam i psihoanaliza. No takvo jedno verovanje, odnosno viđenje čoveka samo kao sistema sa programiranim upravljanjem, ne bi predstavljalo ništa drugo do jedan svojevrstan kibernetički redukcionizam. Čovekova ličnost bi time bila veoma osiromašena, i jedan takav redukcionizam ne bi bio ništa manje uvredljiv po ljudsko biće no što je standardna kadrovska karakterizacija koja govori o tzv. „profilu“ čoveka. Jer svesti čovekovu mnogostrukost (analognu pojmu Mannigfaltigkeit, odnosno Multiplicity iz teorije multidimenzijskih prostora) na jednu običnu projekciju na dvodimenzionu površinu, ne može biti laskavo po čoveka.

Darwin i njegovo učenje omogućili su J. Piaget-u²⁾ i ženevskoj školi da sa aspekta asi-

¹⁾ Upor: Wertheimer M., *Productive Thinking*, New York, Harper Broth., 1959.

²⁾ Piaget je izrazio multidisciplinarno orijentisan. — Upor. pored ostalog i *Mudrost i zabluda filozofije* (Nolit, Beograd, 1971), kao i *Psihologija inteligencije* (Nolit, Beograd, 1968).

milacije i akomodacije (pri čemu bi logika subjekata na gornjem kraju evolucione lestvice, prema Piaget-u, mogla da odgovara procesu uspostavljanja ravnoteže putem autoregulacije) sagledaju organizam u eko-sistemu u stalnoj interakciji, kao jednu nedeljivu celinu. (U fizici bi to odgovaralo slučaju kada je interakcija među dvama mikrosistemima toliko jaka da više ne mogu da važe rezultati analize koji bi se dobili uz pomoć idealizacije dvaju posebnih objekata, tj. slučaju kada je interakcija po redu veličine jednaka energiji mirne mase, odnosno energiji samog objekta, pa on u stvari gubi svoju samostalnu individualnu egzistenciju.)

Psihologija se, kao što je već moglo da se nasluti i kao što će se videti iz daljega, javlja kao veoma pogodna za multidisciplinarna razmatranja ne samo aposteriorno, kad je već prešla niz faza svoga razvitka i uzeta kao gotova celina da se poredi sa drugim gotovim disciplinama, već i stoga što je u toku samog razvitka bila često inspirisana idejama i nalazima drugih disciplina i stalno pokazivala interesovanje za tokove i nove koncepcije u teorijskoj fizici, kibernetici i filozofiji.

Kao što je poznato, pojam dinamičkog polja, su iz fizike uzeli Wertheimer i drugi geštaltisti, pri čemu promena potencijala u jednoj tački polja izaziva tendenciju neutralisanja te promene i uspostavljanja dinamičke ravnoteže putem interakcija, a tu koncepciju je Kurt Lewin postavio u centar svoje teorije polja. S druge strane, mada je bio eksperimentator, Lewin je bio i pod uticajem zaključaka do kojih je došao E. Cassirer, filozof koji je tako savesno proučavao relativističku i kvantnu fiziku da se znatno udaljio od Marburške škole iz koje je potekao. Reč je o shvatanju da tumačenje prirodnih pojava treba da se interpretira u kategorijama „odnosa”, a ne izolovanih „objekata”. Osim toga, Lewin je smatrao da se psihologija našega stoleća zadržala na aristotelovskom načinu mišljenja i da nije sledila galilejski preokret. Objedinjavanje pojava u opšte grupe, po Lewin-u je svojstveno psihološkim klasifikacijama i podseća na aristotelovska induktivna uopštavanja. Naime, Aristotelov svet je podeljen na rodove, a za svaki od njih postoje sopstvena pravila. Pravilna su samo obeležja koja pripadaju svim članovima određene klase, dok su odstupanja od opšteg smatrana slučajnim i izuzetnim. Kod Galileja i Newton-a svet i univerzum su istorodni u tom smislu, što je npr. kretanje zemaljskih i nebeskih tela potčinjeno istim zakonima. Iz jedinstvenog principa se dedukuje svaka individualna razlika i bez izuzetka svaka empirijska činjenica dobiva

svoje kauzalno objašnjenje. Tako glavni značaj prirodnih zakona nije više samo u njihovoj opštosti, nego u konsekvencama u pogledu na pojedinosti.

Štaviše, svoje *Principe topološke psihologije* Lewin je pisao inspirišući se topologijom u kojoj se izučavaju transformacije različitih oblasti prostora, a i vektorskom analizom. U svojim radovima nastojao je da razjasni motivacioni odnos jedinke u eko-sistemu. Stalno zainteresovan za matematičku analizu i nove ideje u teorijskoj fizici on je, zanimajući se za opštu teoriju ljudskog ponašanja, bio predodređen za saradnju sa Wiener-om pri postavljanju i razradi principa kibernetike.

Nominalistička teza koja je od Roscellinus-a preko Occam-a (universalia post rem nasuprot Aristotelovom shvatanju koje su sholastičari karakterisali kao universalia in re ili Platonovom universalia ante rem) dospela do Croce-a, koji je tvrdio da se ljudsko saznanje i intuicija obraćaju konkretnom i pojedinačnom koji jedino doista postoje, inspirisala je i egzistencijaliste. Razmatranje pitanja opšteg i partikularnog vezano je tako sa problemom egzistencije uopšte³⁾. J. P. Sartre je pri tome otišao u takvu krajnost da je one koji veruju u mogućnost prirodnih zakona upoređivao sa ludacima koji primaju zapovesti kroz imaginarnan telefon. Na taj način egzistencijalizam nije bio u stanju da ostvari klimu koja bi bila inspirativna za razvoj prirodnih nauka čiji je zadatak da istražuju zakonitosti koje leže iza fenomena, a ne da se zadrže zbunjene pred samim izolovanim fenomenima — jer kao što je poznato, od empirijskog poznavanja stvari u prvobitnoj naivnoj fizici do jedne razvijene teorijske fizike, koja pojave objedinjuje u sisteme kao što su Newton-ov, Boltzmann-ov, Einstein-ov ili kvantna teorija, morao je biti prevaljen jedan dug put. Štaviše, kao što infinitezimala i beskonačnost nisu brojevi (već specifični procesi), pa se njima ne sme operisati kao da su obični brojevi, tako se i ništa ne sme i ne može tretirati kao nekakav običan predmet. U protivnom nastaje tekst kao što je ovaj uzet iz čuvenog Sartre-ovog dela⁴⁾: „Biće (l'être, Sein) kojim dolazi Ništa na svet, mora Ništa u svom Biću ništiti, a i tada bi bilo u opasnosti da podigne Ništa kao transcendentno u srcu imanentnosti, ako ne bi ništilo Ništa u svom biću zbog svoga bića. Biće kojim Ništa dolazi na svet, je biće koje u svom Biću implicira Ništa

³⁾ Upor.: J. Čulum, „Jedna kritička filozofska skica“, *Filozofske beleške*, Nolit, Beograd, 1967.

⁴⁾ J. P. Sartre, *L'Être et le Neant*, Gallmard, Paris, 1943, p. 59.

Bića: biće kojim Ništa dolazi na svet mora biti svoje sopstveno Ništa" itd.

Kako je to drugde⁵⁾ već bilo zapaženo, u svakidašnjem govoru, kao ni u naučnim tekstovima, nema potrebe za imenicama kao što su biće (l'être) i nebiće. Ovaj pitijski govor izgleda utoliko dublji ukoliko se više mora nagađati šta u stvari znači⁶⁾. No ne bismo se ovde toliko zadržali na Sartre-u, čija vrednost kao književnika i humaniste nije sporna, kada on ne bi i na planu logike i filozofije izvesnim intelektualnim krugovima služio kao uzor.

Pa ipak je verovatno baš njegov humanizam inspirisao egzistencijalističku psihologiju i Carl-a Rogers-a da u čoveku ne gleda pacijenta ni objekt terapijskih manipulacija, već saradnika koji na sebe uzima odgovornost za rešavanje svojih životnih problema umesto da je prenosi na psihoterapeuta koji ima sada samo konsultativnu funkciju. Ove i druge Rogers-ove ideje, kojima se ne može poreći pozitivan odnos prema čoveku, bile su široko prihvaćene od strane pedagoga, biznismena i drugih čija je delatnost neposredno vezana za ljude i koji su smatrali da je efikasno uticanje na ponašanje pojedinca moguće samo ako se uzmu u obzir 1) njegov sopstveni pogled na svet (a ne samo njegovo spoljašnje reagovanje na stimulse), 2) manifestacije njegovih doživljavanja (a ne nesvesni nagoni), 3) konstruktivni i stvaralački principi u njegovom ponašanju (a ne želja da se oslobodi tenzija).

Ovo gledište protivstavljali su 1) biheviorizmu, koji — smatrali su oni — čoveka tumači ili kao velikog belog pacova, ili kao mali kompjuter, 2) psihoanalizi, koja je po njihovom mišljenju stavila svesno ljudsko „ja" u ropsku zavisnost od bezličnog, bezimenog i nesvesnog „id", i 3) homeostazi, kojom se pokušavalo tumačiti ponašanje kao težnja za odstranjivanjem nadražaja i očuvanjem osnovnih fizioloških konstanti, što se pokazalo pogrešnim s obzirom da u uslovima tzv. „senzorne gladi" može doći i do halucinacija, iz čega jasno sledi da je izvestan perceptivni fon neophodan za održavanje normalnog psihičkog tonusa.

Štaviše, niz eksperimenata koje su kasnije vršili istraživači drugih orijentacija pokazao je da se ponašanje živog bića ne može svesti na prilagođavanje u cilju postizanja stabilnosti u odnosima sa okolinom, već da težnja za prevazi-

⁵⁾ I. Supek, *Teorija spoznaje*, Bibl. Encycl. Mod., Zagreb, 1974, gde je već korišćen isti citat i način da se opiše Sartre.

⁶⁾ Upor.: A. Schopenhauer, *Parerga und Paralipomena*, Giesebach, Leipzig.

laženjem ustaljenih oblika ponašanja, istraživanjem spoljašnjeg sveta i sticanjem nove informacije o njemu, nije ništa manje svojstvena živom biću no što je težnja za očuvanjem pomenute stabilnosti. Tako je nađeno da na planu opstanka vrste istraživačka motivacija, tj. nastojanje da se istražuje okolni prostor kao sfera mogućeg ponašanja ima važnu biološku funkciju i nije manje značajna od homeostatskih motivacija odbrane i zaštite organizma od sredine. Povrh toga, nađeno je da što se više penjemo u evolucionoj skali, to sve veću težinu i značaj dobiva prvi od ovih dvaju oblika motivacije. Kod životinja na vrhu evolucione lestvice, rešavanje problema samo po sebi predstavlja privlačnu okolnost, nezavisno od homeostatskih uzroka, i nije ga potrebno podsticati.

S druge strane, da bi se objasnio uticaj operacionalizma u psihologiji, treba se setiti da je Einstein sagledao da pojam istovremenosti u okviru klasične fizike nije bio (korektno) definisan i da je to uzrok krize u koju je ova fizika bila dospela. Pošto je definisao istovremenost na operacionalan način, izgradio je specijalnu teoriju relativiteta, koja se pokazala veoma uspešnom. P. W. Bridgman je pokušao da iz ovoga izvuče opštu pouku za nauku kako bi je obezbedio od budućih protivrečnosti i lutanja, pa je postavio zahtev da svaki pojam koji se u nju uvodi treba da bude neposredno svodljiv na niz eksperimentalnih operacija i procedura pomoću kojih bi se moglo nedvosmisleno odlučiti da li predmet ili osobina koje on reprezentuje postoji i da li se javlja u posmatranom procesu. Oko te ideje izrastao je operacionalizam kako ga je 1927. g. Bridgman izneo u svojoj čuvenoj *Logici moderne fizike*. Sledili su zatim i mnogi, znatno ekstremniji zahtevi i formulacije, kao i sasvim neprihvatljivi zaključci i interpretacije (H. Dingle i drugi), a pokazalo se⁷⁾ naprotiv da je i sam Bridgman morao da ublaži svoj prvobitni stav i da zahteva samo da uvedeni pojmovi treba da budu bar u indirektnoj vezi sa postupcima i operacijama, čime je prvobitna ideja postala plauzibilna i izgubila znatan deo svog značaja i dometa. Štaviše, lako se može sagledati veza operacionalizma sa zahtevom da svaki iskaz koji nije tautologija mora biti proverljiv, u protivnom je besadržajan, gledište, koje mada centralno za logički pozitivizam, nije bilo u stanju da ga sačuva od implikacija i zaključaka koji bi mogli uticati inhibitorno na pravu kreativnost. Ipak, operacionalizam koji je insistirao na aktivnostima eksperimentatora (a ne na verifikaciji putem pasivnog posmatranja) bio je izuzetno pogodan da bude prihvaćen od

⁷⁾ L. I. Russel, *Review of Bridgeman's „The Logic of Modern Physics”*, *Mind*, 47, 1938.

strane izrazito bihevioristički orijentisanih psihologa, pa nije čudno što su mu se neobihevioristi kao Tolman, Hull i kasnije B. F. Skinner⁸⁾ tako rado priklonili i razvili obiman program istraživanja nadahnut Bridgman-ovim idejama.⁹⁾ No upravo ova mogućnost bezrezervnog povezivanja operacionalizma sa jednim biheviorističkim redukcionizmom ukazuje u stvari na postojanje mogućnosti prekoračenja u pravcu jednog operacionalističkog redukcionizma.

Freud-a i njegove osnovne ideje smatraćemo suviše poznatim da bismo o njima ovde raspravljali.

Neofrojdista E. Fromm je takođe znatno prevazišao okvire jedne uže shvaćene psihologije, no njegovo je interesovanje bilo poglavito usmereno na društvo i njegov odnos sa pojedincem. Proučavajući taj odnos on je došao do svojih poznatih pesimističkih zaključaka. To je utoliko značajnije što izgleda da bi mu se teško moglo osporiti poznavanje dijalektičkog materijalizma i sagledanje društvenoistorijskih uslova i struktura. Skica njegovog viđenja¹⁰⁾ bila bi približno sledeća: Poverenje u mitologiju i verovanje u magijske sile, uz identifikaciju sa klanom ili grupom, čini jedinku bezbednom u prvobitnom društvu. Srednji vek u Evropi je doba bezbednosti i solidarnosti jer je svako imao određeno mesto u društvu, pa se niko nije osećao usamljen ili izolovan. Renesansa je u zamenu za ličnu slobodu ovu socijalnu bezbednost srušila. No ova sloboda je bila samo prividna jer je jedinka izgubila sigurnost koju joj je pružala identifikacija sa staležom i grupom a počela je na protiv da zavisi od toga kako je prihvataju pojedinci iz niene neposredne socijalne mikrookoline. To je po Fromm-u uzrokovalo formiranje mehanizama zaštite odnosno bežanja od slobode kao što su sadizam i mazohizam sa jedne strane, kojima je trebalo prisilno i veštački nadoknaditi izgubljene veze između jedinke i drugih ljudi i sa druge strane destruktivnost i konformizam. Destruktivnost je trebala da služi svrsi da se prevaziđe strah od društva time što bi se ono uništilo. Što se tiče konformizma on je trebao da smanji dihotomiju između jedinke i društva nastojanjem da obezbedi mogućnost izvesne

⁸⁾ B. F. Skinner, *Operational Analysis of Psychological Terms*, *Psych. Rev.* 52, 270, 1945.

⁹⁾ U vezi sa kritičkom primenom ovih ideja u filozofiji vidi raspravu J. Culum „Velika shema filozofije“ (*Letopis Matice srpske*, jun 1966), u kojoj on — kako sam kaže — transformiše stavove iskazane izrazima ontologije u stavove iskazane izrazima koji se odnose na konkretne aktivnosti.

¹⁰⁾ E. Fromm, *Escape from Freedom*, New York, 1941, ili prevod: E. Fromm, *Bekstvo od slobode*, Nolit, Beograd, 1964.

identifikacije pojedinca sa društvom koja se postiže po ceni potpunog predavanja od strane jedinke koja onda postaje spremna da prihvati sve norme socijalne mikro-okoline a da istovremeno u sebi uguši sve što je originalno, nezavisno, novo i kreativno a što bi u protivnom mogla ponuditi društvu.

Fromm smatra da čovek našeg stoleća sebe ne voli i da se suviše malo interesuje za svoje stvarno i kreativno ja, dok društvo vešto kontroliše njegove osnovne impulse, suzbija ih i kanališe po želji zatrpavajući ga proizvodima jednog potrošačkog društva i namećući mu svoju lestvicu vrednosti.

Vodeći računa o društvenoistorijskim uslovima, treba uzeti u obzir da Fromm u svojoj slici sveta nije mogao imati u vidu naše savremeno samoupravno društvo u vreme kada je počeo da objavljuje svoja značajnija dela,¹¹⁾ te da bi održivost svake od njegovih primedaba trebalo u primeni na naše društvo posebno proanalizirati. No ni onda ne treba biti bezuslovno i preterano optimističan, jer dok neke od njegovih primedaba očigledno neće važiti, dotle će se javiti nove koje on svojevremeno nije ni mogao imati u vidu, kao što je npr. zagađenje eko-sistema, porast proizvodnje šunda i druge pojave, normalno ali ne i neizbežno vezane sa ekonomskim rastom i industrijalizacijom. No prepustimo tu analizu nekom pozvanijem i vičnijem, a mi nastavimo naše razmatranje.

Kratka pregled stremljenja i ideja u psihologiji novijeg vremena, koji je ovde skiciran sa jednog multidisciplinarnog aspekta, ne pretenduje, razume se, da bude ni potpun ni iscrpan.¹²⁾ U njemu npr. Carl Gustav Jung¹³⁾ nije do sada bio ni spomenut. To svakako nije stoga što bi on bio manje značajan no drugi istraživači (ili što bi njegova interesovanja bila manje multidisciplinarna no što je to slučaj kod drugih, jer su pored njegovih etnoloških, istorijskih, socioloških i drugih interesovanja poznate i njegove diskusije i razgovori sa Pauli-jem o principu komplementarnosti, korespondencije i drugim opštim principima fizike i njihovoj primenljivosti na druge oblasti ljudskog saznanja), već naprotiv stoga što verujemo da Jung-ov dopri-

¹¹⁾ Valja se podsetiti da je Fromm posetio našu zemlju 1964—65 god. i da od tada datiraju njegovi bliži kontakti sa njom.

¹²⁾ Pri izradi upravo izloženog uvodnog dela, za informisanje iz oblasti psihologije obilno smo koristili i delo M. Jaroševskog, *Psihologija XX stoleća* (Svjetlost Sarajevo 1976), zbog njenog pretežno informativno-panoramskog karaktera.

¹³⁾ Za jednu okvirnu informaciju o Jungovim idejama vidi npr. C. G. Jung, *Labirint u čoveku*, Zodijak, Beograd, 1969.

nos još nije u pravoj meri sagledan, te da se na njemu treba stoga posebno zadržati. Naime, i pored toga što se moraju uputiti izvesne načelne primedbe njegovoj doktrini on je, bez sumnje, ostvario i jedan niz izvanrednih i izuzetnih dostignuća a njegovo sagledavanje introvertovanog i ekstravertovanog psihološkog tipa¹⁴⁾ predstavlja nesumnjivo jedan od najznačajnijih i trajnih rezultata koji je naučna javnost, još nedovoljno zainteresovana za karakterološke osobine čoveka, čini se, dosta pasivno prihvatila, a ni nauka ni društvo izgleda nisu do sada pokazali ni smisao ni volju ni sposobnost da ga u punoj meri iskoriste na dobro pojedinca i društva, a sve valjda u jednoj nezasebnom nadi da će pretežno introvertovani psihološki tip onim manjim, ekstravertovanim delom svoje ličnosti (jer čisti introvertovani i ekstravertovani tip predstavljaju granične slučajeve, odnosno idealizaciju, budući da je svaki realan čovek samo jedna mešavina ova dva granična slučaja) uspeti nekako da se prilagodi društvu čija su merila i norme kroz istoriju zapadne civilizacije tradicionalno krojeni po meri, ukusu i površnoj oceni ekstravertovanih, a danas su to još u većoj meri no ikada. Ovo uobičajeno, prinudno a u osnovi neadekvatno prilagođavanje koje je rezultat potrebe da se preživi, pored toga što, kao što ćemo videti, vodi slabom stepenu iskorišćavanja velikih latentnih unutrašnjih sposobnosti introvertovanih od strane društva i što je u osnovi nehumano jer nagoni introvertovanog, odnosno jedan značajan deo čovečanstva da se, opstanka radi, tokom celog života ponaša na njemu nesvojstven način i da se odriče od životnih tokova kojima bi ga uputila njegova prava priroda, je i u potpunoj suprotnosti i sa Jungovom opštom koncepcijom o jednom mogućem, po njegovom mišljenju, zaista adekvatnom načinu prilagođavanja društvu, primenljivom čak i na one ličnosti koje štaviše spadaju u domen psihičke niže vrednosti, pa sledstveno tome, u znatnijoj meri od introvertovanih, odstupaju od modela ponašanja koji bi ekstravertovano društvo smatralo optimalnim. Kao što je poznato¹⁵⁾ Jung je, posle savesnog proučavanja relevantnih problema došao do zaključka da čak ni neurotičar ne treba da se trudi da se oslobodi svoje neuroze već treba da pokuša da upravo u njoj nađe smisao života koji njegova suviše usko orijentisana svest katkad nije u stanju u prvi mah ni da sagleda. Na ta se razmišljanja nadovezuje i sledeći savet: Ne bojte se, kaže

¹⁴⁾ C. G. Jung, *Psihološki tipovi*, G. K., Beograd, 1938, kao i *Four Papers on Psychological Typology*, *The Collected Works*, Vol. 6, Routledge & Paul Kegan, London, 1971.

¹⁵⁾ *Grundlagen der praktischen Psychotherapie*, *Zentralblatt für Psychotherapie*, Zürich, 1935.

Jung, toga da će vas smatrati ekscentričnim; ako ta ekscentričnost zaista pripada vašoj prirodi, ne treba od nje da pobegnete već da je proživite. U njoj leži smisao vašeg života i upravo kroz nju ćete naći najadekvatniji odnos sa drugima. (Razume se da je Jung imao ovde u vidu odstupanja koja nisu ni asocijalna ni patološka.) Pa sada, ako ovo sve zaista važi za psihičku nižu vrednost, onda tim pre postoje još veći izgledi da se ovi saveti mogu uspešno primeniti i na zdravi deo čovečanstva, pa shodno tome, i na introvertovane. To praktično znači da bi u prvom redu trebalo hrabriti nastojanja introvertovanih da se počnu malo po malo ponašati više u skladu sa svojom pravom prirodom. No to bi bilo moguće samo ako bi se počelo sa smanjivanjem spoljašnjih pritisaka koje im tako kontinuirano, a za spoljašnjeg posmatrača čak i neprimetno, nameću norme jednog izrazito ekstravertovanog društva. Neki naivni, dobronamerni posmatrač ove situacije, čak i ako bi je uočio, mogao bi zapitati: „Pa zašto u jednom slobodnom i demokratskom društvu introvertovani svojim zalaganjem ne ostvare takvo društvo koje bi bilo više u skladu sa njihovim potrebama kako to vekovima čine ekstravertovani, ostvarujući stalno svoje želje i potrebe?” Odgovor glasi da bi to u principu, razume se, bilo moguće, ali da se to u praksi ne dešava spontano, u dovoljnom obimu iz sledećeg razloga: Ekstravertovani stalno aktivno vrše podešavanje društva prema svojim željama upravo sledejući svoju, da tako kažemo, „pravu prirodu” koja je prvenstveno delatna i poduzetna a u manjoj meri misaona i produbljujuća, dakle upravo stoga što to, osim iz koristi, čine sa lakoćom, što im to „leži” i što sâmo neposredno delanje usmereno na spoljašnji svet predstavlja najznačajniju karakteristiku njihove prave prirode. Introvertovani pak, da bi sledili ovaj primer ekstravertovanih, moraju najpre da obuzdaju svoju pravu prirodu i sklonost ka produbljivanju i misaonosti, i svoju misao da okončaju i konkretizuju pre no što je prevedu u akciju. Na taj način isti spoljašnji uslovi ne postavljaju u stvari zadatke podjednake težine pred ova dva psihološka tipa, zahtevajući znatno veće zalaganje introvertovanih uz znatno manje priznanje i stimulus od strane društva. — a otud i potiče neravnoteža u našoj dva milenijuma staroj civilizaciji.

Unekoliko nedovoljno izraženo nastojanje introvertovanih da izmene i poprave svoj društveni status i da bolje prilagode radne uslove svojim potrebama, donekle je analogno pojavi koju svakodnevno srećemo svuda oko nas. Pojedinci koji su najefikasniji u radu najčešće ne spadaju u onaj deo ljudi koje vidimo da se najsvesrdnije zalažu za poboljšanje svojih radnih i ži-

votnih uslova maksimalno koristeći sve beneficije koje društvo može da pruži. Oni prvi su suviše obuzeti poslom i problematikom na kojoj rade da bi se mogli stalno baviti samo prilagodavanjem i kontinuirano ostvarivati njegov optimum.

Izgleda ipak sasvim neshvatljivo da naše stoleće, koje je proklamovalo i uspelo da dobrim delom i ostvari niz velikih oslobodilačkih poduhvata, kao što su emancipacija od rasističkih predrasuda i oslobodenje raznih rasa, zatim oslobodenje pojedinih naroda i etničkih grupa, emancipacija i oslobodenje žena od nasilja „muških” merila vrednosti¹⁶⁾, doba koje nastoji da garantuje bezbednost invertovanima i da obezbedi pripadnicima različitih veroispovesti slobodno ispovedanje njihovih uverenja, doba koje je proklamovalo i veoma uznapredovalo u prevazilaženju klasnih razlika i koje počinje čak i o životinjama da vodi efikasnu brigu i da ih štiti od nasilja nesavesnih ljudi, — da to doba nije još ni postavilo na dnevni red pitanje emancipacije i oslobodenja introvertovanog psihološkog tipa od istorijskog nasilja ekstravertovanih, koji su često toliko površni, da i ne zapažaju da tu pored njih žive i rade ljudi koji su od njih drugačiji i na koje nisu bez štete po društvo primenljive norme i merila koje su propisali, odredili i skrojili ekstravertovani, vrlo poduzetni i organizovani, ali očigledno nesposobni da bez pomoći introvertovanih sagledaju stvarnost u svom njenom bogatstvu i složenosti.

Ne razume se, nije samo Jungova zasluga što je uspeo da zapazi ova dva osnovna psihološka tipa i da ih najslikovitije opiše. On je imao u vidu, osim sopstvenih, i nalaze i zapažanja Otta Gross-a¹⁷⁾, koji se doduše bavio prvenstveno slučajevima koji su toliko izraziti da spadaju donekle u domen psihičke niže vrednosti¹⁸⁾, ali koji baš zato omogućuju posmatraču da izvesne pojave vidi u „gotovo preteranoj jasnosti” i koji, uz potrebnu redukciju, mogu dobro da reprezentuju psihologiju zdravih ljudi. Tako u svom delu¹⁹⁾ Gross govori o ljudima sa prošireno-spljoštenom i ljudima sa suženo-produbljenom svešču. One prve, sa prošireno-spljoštenom svešču, kojima je pažnja upravljena na pojedinačne, nepovezane događaje kako u iskustvu nailaze i koji su skloni da se zadržavaju na površini pojava, moguće je, kao

¹⁶⁾ Sophie Lazarsfeld — *Kako žena doživljava muškarcu* (Beograd, 1933. G. K.).

¹⁷⁾ Otto Gross, *Die zerebrale Sekundärfunktion*, 1902.

¹⁸⁾ Otto Gross, *Über psychopathologische Minderwertigkeiten*, Braumüller, Wien, 1909.

¹⁹⁾ Ovo naše zapažanje, biće izloženo kasnije sa više detalja.

što je to pokazao Jung, posle spomenute odgovarajuće redukcije dovesti u vezu sa ekstravertovanim psihološkim tipom. Na sličan način je one druge, sa suženo-produbljenom svešću, moguće posle odgovarajuće redukcije dovesti u vezu sa introvertovanim, pri čemu pak, u slučaju redukcije i prelaska na introvertovanog, Gross-ov iskaz ne bi trebalo više suviše bukvalno shvatati u pogledu „suženosti” produbljene svesti, budući da, mada je pažnja introvertovanoga doduše sužena na fenomen koji razmatra, treba zapaziti i to da je ona sužena na jedan veoma specifičan način, jer introvertovani svoju pažnju upućuje ne samo ogoljenom razmatranom fenomenu, sada i ovde, već, kao što ćemo videti, čitavom jednom dvojednom univerzumu oko razmatranog događaja. Smatramo da otuda i potiču one „obogaćujuće, pripadajuće asocijacije introvertovanog, koje doprinose čvrstoj unutrašnjoj povezanosti logički u sebe strogo zatvorenoga predstavnioga kompleksa”, o kojima, govore Gross i Jung. No prekinimo sad ovaj lanac anticipacija i ukažimo na sledeću činjenicu koja je ovde relevantna za dalja razmatranja. Koliko nam je poznato, Jung izgleda nije činio značajnije pokušaje da svoja gledišta o psihološkim tipovima zasnue na nalazima prethodnih i drugih psiholoških škola. Danas, iz dovoljne vremenske perspektive, izgleda nam naprotiv prirodno da pokušamo ovde da ukažemo na činjenicu da se Jung-ovo viđenje introvertovanog može zasnivati ne samo na njegovim sopstvenim i Gross-ovim nalazima i zapažanjima, već i na nalazima čitavog niza psiholoških škola veoma različitih orijentacija. Za tako sagledane Jung-ove ideje bi se moglo onda reći da su imale, u stvari, jedan duži istorijski razvoj i da su izvesne značajne činjenice koje su omogućile da se najzad u punoj jasnoći sagledaju ovi psihološki tipovi, bile već zapažene u raznim psihološkim školama. Tako npr., dok je za Fechner-a psihofizički zakon predstavljao vezu između ekscitacije i osećaja, po Wundt-u taj zakon treba smatrati psihološkim, i to kao vezu između psihološkog rasuđivanja i osećaja, a ne kao vezu između ekscitacije i osećaja. Wundt je smatrao da postoje osnove za verovanje da se u periodu između dejstva ekscitacija i motoričkog odgovora na njih, u „prostoru” svesti dešavaju razne psihičke aktivnosti. Ovo gledište su neki psiholozi svojevremeno smatrali kao pseudonaučno, jer se uzročna analiza zamenjuje ukazivanjem na unutrašnje procese čiji su zakoni ostajali nepoznati. Pa ipak je eksperimentalni rad bihevoriste Hunter-a pokazao da su već i životinje sposobne ne samo za direktnu reakciju, već i za odložene reakcije (delayed response). Kasnije se odložena reakcija počela tumačiti kao manifestacija stava.

Stav se ubacivao između ekstitacije i reakcije, a laboratorijski ogled je sugerisao stvarno postojanje unutrašnjih determinanti ponašanja. Neobiheviiorista E. Tolman je sagledao nedostatke prvobitnog biheviiorizma i nemogućnost da se iz psihologije izbace slika, motiv i druge fundamentalne kategorije. On je inicijator istraživanja „medijatora”, tj. unutrašnjih procesa koji stoje između stimulusa i reakcije i koji determinišu ponašanje. Pravi smisao vežbanja sastoji se po Tolman-u u stvaranju određenih saznajnih struktura (geštalt faktori). Pacov nauči da u labirintu pronađe put do hrane, jer se kod njega stvara saznajna mapa toga puta, a ne zbog prostog zbira motoričkih navika. Životinja je psihološki usmerena prema cilju i razlikuje signale sredine povezujući ih sa svojim očekivanjima i nadanjima.

S druge strane, geštaltista W. Köhler smatra da majmun pri rešavanju problema postiže cilj zahvaljujući iznenadnom (slučajnom) shvatanju odnosa i razumevanju (insight), a da tu nije reč o traženju i nasumičnim pokušajima naslepo kako bi to sledovalo iz Thorndike-ove koncepcije „probe, greške i slučajan uspeh”. Životinja, odnosno njena percepcija dobila je po Köhler-u novu strukturu adekvatnu situaciji problema.

I tako Wundt-ovo psihološko rasuđivanje, Hunter-ov delayed response i psihološki stav, Tolman-ove saznajne strukture i medijatori i Köhler-ove nove saznajne strukture i „insight” predstavljaju jednu nit, zajedničku istraživačima veoma različitih orijentacija, koja nesumnjivo pokazuje da veza između stimulusa i odgovora ne mora biti ni neposredna ni jednostavna a upravo ta karika, koja leži između stimulusa i odgovora i karakteriše introvertovan psihološki tip čije reakcije na stimulse nisu kompjuterski uprošćene, predstavlja u stvari jednu veoma razrađenu i produženu sekundarnu cerebralnu funkciju (Otto Gross) i po Jung-u uslovljava dugo vreme restitucije koje je karakteristično za introvertovanoga.

Izgleda nam ipak umesno, da na ovom mestu skiciramo bar osnovne karakteristike introvertovanog psihološkog tipa i da podsetimo u čemu se one razlikuju od karakteristika ekstravertovanih, kako bi i oni koji u to pitanje nisu sasvim posvećeni mogli i dalje sa lakoćom da prate izlaganje, — tim pre što ćemo predložiti i izvesna odstupanja od uobičajenog Gross-ovog i Jung-ovog viđenja introvertovanog čoveka. Za razliku od njih, mi ne tvrdimo da je introvertovani nužno zaokupljen prvenstveno svojom unutrašnjošću no samo da, kao što su i oni zapazili, uz pomoć svoga unutrašnjeg rada,

apstrahovanja i sintetiziranja pokušava da podvrgne spoljašnje fenomene nekakvoj ideji. Za razliku od Jung-a, koji u vezi sa ovim nastojanjima introvertovanoga govori o njegovoj „opasnoj sklonosti da činjenice na silu sabija u oblik svoje slike”, smatramo da tu ne samo da nema nikakve opasnosti (ukoliko se, razume se, ne radi o tako grubim preterivanjima koja bi već prelazila u domen patološkog), nego da je introvertovani baš takvom svojom sklonošću i jedino uz njenu pomoć u stvari na najboljem putu da otkrije zakonitosti koje leže iza fenomena, a koje nisu neposredno uočljive i ostaju sasvim skrivene od pogleda ekstravertovanoga — koji je prvenstveno zaokupljen samim fenomenima i njihovim spoljašnjim, odnosno partikularnim manifestacijama. Na taj način, mada se introvertovani prvenstveno bavi svojim idejama i svojim viđenjem pojava, činjenica i odnosa (a ne samim činjenicama i pojavama), on svoj unutrašnji rad na njih primenjuje i to mu omogućuje da dođe do neslućenih rezultata. Samo jedan introvertovani psihološki tip koji odbija da prividno nepovezane fenomene koncipira kao partikularne i nezavisne događaje, mogao je doći na misao da pad jabuke, plimu i oseku i planetarno kretanje „na silu” sabije u oblik svoje slike sveta kakva je npr. jedan zakon gravitacije, za koji danas znamo da stoji i da je uvek stajao iza ovih fenomena, da ih režira i da ih je režirao, — no on se u određenom trenutku razvoja ljudske misli najpre pojavio kao jedna ideja, kao jedna slika posmatrane stvarnosti, i trebalo je tada dokazivati da ta slika zaista odgovara toj stvarnosti. Isto tako samo jedan introvertovan čovek koji veruje da u prirodi postoje zakonitosti iza vidljivih fenomena, mogao je ne samo da ne odbaci rešenje elektronske jednačine koje kinetičkoj energiji pripisuje negativnu vrednost, već da ga smelo protumači kao siguran znak da treba pored elektrona očekivati da u prirodi postoji i čestica u svemu slična elektronu, ali sa pozitivnim naelektrisanjem. Nećemo dalje nabrajati neiscrpan niz otkrića za kakva su sposobni po svojoj prirodi samo introvertovani, i to od ovih najvećih, dostupnih samo najvećim umovima, do onih manjih, dostupnih i manje izuzetnim introvertovanim ljudima, no nesumnjivo je da tek ovakvo viđenje i pogled na introvertovanoga omogućuju da se sagleda njegov značaj za kreativnost u naučnoistraživačkom radu i umetničkom stvaralaštvu. Stoga smatramo da je šteta što veliki analitičari čovekove psihe kao što su Gross i Jung, i pored lične naklonosti koju su prema introvertovanome gajili, nisu odmah učinili i ovaj korak i usvojili viđenje i pogled na introvertovanog kakav predlažemo ovde, kada su opisivali karakteristike ovog psihološkog tipa, jer bi time još

tada skrenuli na njega pažnju svih onih društvenih faktora koji se bave planiranjem naučne politike i brigom oko usavršavanja odgovarajućih kadrova. No da idemo postupno, — za sada napominjemo samo to da Gross i Jung verovatno nisu ni mogli da naprave ovaj značajan zadnji korak zbog toga što, imajući u vidu prvenstveno svoju struku, nisu stalno imali pred očima nauku kao što je npr. savremena fizika, kod koje postoji visoka izdiferenciranost između fenomenološkog i fundamentalnog prilaza i analize. Njima se stoga učinilo da se introvertovani preterano bavi svojom unutrašnjošću, a ispustili su iz vida da je za uspešnost fundamentalnog prilaza i analize od ključne važnosti unutrašnje preradivane i sređivanje spoljašnjih činjenica i njihovo „sabijanje” u oblik neke ideje ili slike — što se Jung-u učinilo opasnim.

Dalje, — nasuprot ekstravertovanome, kod koga delanje više-manje neposredno prati ono što je opaženo, introvertovani između opažanja spoljašnjeg sveta (ili objekata) i delanja umeće svoje shvatanje — koje, kako kaže Jung, sprečava da delanje dobije karakter koji (neposredno) odgovara objektivno datom. Primer sa termometrom koji se navodi da se karakterišu ovi psihološki tipovi, već je klasičan. Nalazimo se u Evropi, mesec je C.lobar. Ekstravertovani očita na termometru 15°C, uzima kaput i izlazi iz kuće. Introvertovani takođe očita da je 15°C, no onda sebi kaže: jeste da je prohladno, ali idemo ka zimi, biće još znatno hladnije, nije loše da se priviknem malo na hladnoću — i izlazi iz kuće bez kaputa. Ako neki spoljašnji posmatrač ne zna za motive introvertovanoga, onda će mu se on učiniti u najmanju ruku čudnim.

Prema Gross-u, posle svakog primarnog psihičkog procesa (npr. predstave) nastupa period restitucije ili sekundarna funkcija. (Ovo je gledište, kao što je poznato, Jung podvrgao kritici, ali ta kritika je, kako je i sam Jung smatrao, bez uticaja na uočavanje dva osnovna psihološka tipa o kojima je ovde reč.) Gross razlikuje dva osnovna psihološka tipa. Jedan, kod koga period restitucije, sekundarna funkcija, traje duže. Ona je „naročito izrazita ako nastaje posle visoko naglašenih procesa nabivenih afektima”. S druge strane kratka sekundarna funkcija omogućuje brzo obnavljanje spremnosti akcije i reakcije, tj. skretljivost, ali time i sklonost ka površnosti vezivanja, nedostatak dubljih zatvorenijih veza i inkoherenciju. Ovo brzo uzastopno sledovanje primarnih funkcija isključuje doživljavanje afektivnih vrednosti predstava i stoga afektivitet mora biti površan. Time su omogućena brza prilagođa-

vanja, ali misleni proces pati od kratkoće sekundarne funkcije, jer proces apstrakcije zahteva trajnije zadržavanje polaznih predstava i njihovo naknadno delovanje, tj. dužu sekundarnu funkciju. Brže uspostavljanje primarne funkcije omogućuje viši reagibilitet, ali ne u intenzivnom već u ekstenzivnom smislu, te otuda hitrije poimanje neposredne sadašnjosti — ne samo po njenoj površini, a ne po dubljem značaju, što ostavlja utisak slepoće za stvari koje ne leže na samoj površini ali se manifestuje i kao utisak velike prisutnosti duha. Ipak ova brzo obnovljena spremnost za nove utiske sprečava obrađivanje opaženog i iskustvenog materijala. Mišljenje ima više karakter predstavljanja i nizanja sadržaja no karakter apstrakcije i sinteze. Sadržaji su u maloj meri prerađeni i stoga su lako razumljivi i široj publici. Ako ove nabrojane, suviše nezgrapne crte ublažimo do normalnog, dobićemo opštu sliku koja se u literaturi označava kao ekstravertovani psihološki tip. Oni deluju energično i umeju da propagiraju sopstvenu ličnost, a takođe uspešno mogu propagirati i velike ideje preuzete od drugih.

Suprotan tip ima, po Gross-u, naročito produženu sekundarnu funkciju i duže zadržavanje dejstva izazvanog polaznom predstavom. No u ovom slučaju je i sama primarna funkcija pojačana, a postiže se obimnije realisanje ili produbljivanje „teme”. Predstava dejstvuje postojano, utisak ide duboko, a „elementi koji se imaju spojiti ostaju dovoljno konstelirani da omoguće svoju apstrakciju.” Sužavanje na jednu temu utiče na obogaćivanje pripadajućih asocijacija i na čvrstu unutrašnju povezanost predstavna kompleksa, koji je u sebi strogo i logički zatvoren. Primećuje se koncentracija na unutrašnje procese, a ličnost se javlja sputana, apsorbovana ili rasuta, potonula u misli. Svoje reakcije ne ispoljava neposredno no ih u sebi dugo obrađuje, da se potom pojavi sa gotovim rezultatom. Teži da svoj rezultat što više oslobodi od ličnoga, pa se njegovi sadržaji pojavljuju u apstrahovanoj i depersonalizovanoj formi kao rezultat dugog unutrašnjeg rada. Ali time su oni postali teško razumljivi, jer publici potpuno nedostaje poznavanje pripremanja i načina kako se do rezultata došlo. Ljudi su redovno rđavo informisani o introvertovanoj, jer kako on ne reaguje neposredno prema spoljašnjem svetu, to se ni njegova ličnost ne ispoljava. Štaviše, njegovo lično ispoljavanje je nesigurno i on radije pušta da za njega govori njegovo delo no da se lično za to svoje delo zauzima. Ipak, ukoliko ga čovek podrobnije upoznaje, utoliko sud o njemu postaje povoljniji. On ima prirodnu odvratnost od iznošenja svojih osećanja na pazar i nesklon je

reklami, a pri tome je uznemiren već i brzi-
nom ekstravertovanog i njegovim delanjem na
skokove. Oduševljenje obuzima oba tipa, ali dok
se ekstravertovanom usta prelivaju onim čime
mu je srce puno, dotle oduševljenje introvertov-
vanome zatvara usta a njegov izraz i njegova
ličnost čine se površnom sudu običnima. On
ne reaguje neposredno ne zato što bi mislio
suviše sporo, nego stoga što mu je nemoguće
„da celu dimenziju naslućenog problema u jed-
nom trenutku preradi i zbiže u gotovu formu-
lu”. S tim u vezi smatramo da je ovde neop-
hodno ukazati na izvesne činjenice na koje ni
sami Jung-ovi tekstovi, koliko je nama po-
znato, nisu eksplicitno ukazali. Dok je pažnja
ekstravertovanog, naime, upućena prvenstveno
na *sada* i *ovde*, introvertovani u vidnom polju
svoga duhovnog pogleda i u polju svoje
pažnje ima više-manje stalno, s jedne
strane celu jednu veću ili manju pro-
storno-vremensku oblast u okolini raz-
matranog događaja (a u ekstremnom slučaju
čak i sklonost da se stvari posmatraju sub
specie aeternitatis), a sa druge strane, čitav
jedan (apstraktni) prostor bezbrojnih drugih
potencijalnih mogućnosti²⁰) čije je jezgro raz-
matrani događaj. Ovako usmerena pažnja na
čitav jedan mali univerzum u okolini razma-
tralog događaja kao i na uočavanje udaljenih
relacija omogućuje introvertovanom da poveže
u jednu koherentnu celinu *prostorno-vremenski*
udaljene i *različite* pojave. Dovoljno je ovde
setiti se npr. zakona gravitacije, za koji je već
bilo navedeno koje različite i udaljene pojave
povezuje, ili pak teorije relativiteta, koja pove-
zuje u jednu celinu pojave kao što su npr. a)
transverzalni Dopler-ov efekt jedne udaljene
zvezde, b) odnos mase i energije — čime se
ukazuje i na moguće poreklo energije koju
zrači ta ili bilo koja druga zvezda, i c) pove-
ćanje vremena života sa povećanjem brzine jed-
nog pi mezona ili bilo koje druge elementarne
čestice koja se kreće brzinom bliskom brzini
svetlosti. Pažnja introvertovanog pri razmatra-
nju jednog događaja nije dakle karakterisana
prostorno-vremenskom lokalnošću niti pak
striktnom vezanošću za sam posmatrani doga-
đaj, jer on stalno ima u vidu i bezbrojne druge
potencijalne mogućnosti.

Da bismo ovo bolje prikazali i onima čiji je
interes prvenstveno usmeren ka društvenim
disciplinama (mada tu pojave o kojima govo-
rimo nisu tako izrazite kao u oblasti funda-

²⁰) S tim u vezi valja napomenuti da Jung smatra da
je za „naslućivanje skrivenih mogućnosti koje stoje
u pozadini (fenomena)” odgovorna intuicija. — Vid.:
Four Papers on Psychological Typology, p. 518, *The*
Collected Works, Vol. 6, Routledge and K. Paul, Lon-
don, 1971.

mentalnih istraživanja, pa ne omogućuju tako jasno sagledavanje razlika koje postoje među pristupima ekstravertovanog i introvertovanog psihološkog tipa istoj problematici), navešćemo i sledeći primer. Pri izglasavanju jednog novog zakonskog propisa introvertovani ima, u znatno većoj meri od ekstravertovanog, izraženu sklonost ka poređenju predloženog propisa sa propisima koji važe u drugim republikama, drugim državama pa i drugim društvenim sistemima, zatim ka poređenju sa sličnim propisima koji su važili na posmatranoj teritoriji ranije kroz istoriju, kao i ka razmatranju posledica toga propisa ne samo u neposrednoj no i u daljoj budućnosti, i najzad, ka poređenju predloženog propisa sa drugim mogućim propisima koji bi se mogli umesto predloženog usvojiti kao, i ka sagledavanju, kako mogućih odgovarajućih razlika u posledicama koje oni impliciraju u sadašnjem trenutku, tako i onih koje bi implicirali u budućnosti. Okončavajući ovu našu malu digresiju u odnosu na Jung-ovo i Gross-ovo viđenje introvertovanoga, smatramo da nije moguće pre naglasiti važnost pomenutih osobina introvertovanoga da povezuje prostorno-vremenski udaljene, različite događaje u jednu celinu. Kao i njegova već ranije navedena tendencija sabijanja činjenica u vlastite slike i koncepcije, te osobine imaju neprocenjivu vrednost za uspešan rad na fundamentalnim istraživanjima, budući da je, kao što je to već bilo napomenuto i kao što to navedeni primeri jasno pokazuju, glavni cilj prirodnih nauka da istražuju zakonitosti koje leže iza fenomena i koje ih režiraju, a ne da stanu zbušnjene pred samim različitim, pojedinačnim, izolovanim fenomenima i njihovim mnogobrojnim aspektima i da se iscrpljuju i zadrže na pukoj deskripciji.

Ove primedbe su značajne za naša dalja razmatranja, a ovde pak vraćajući se na Jung-ove i Gross-ove analize, valja napomenuti da se u ekstremnom slučaju može naići i na smanjeno učestvovanje introvertovanoga u spoljašnjem životu, pa čak i na sklonost ka zaziranju od ljudi. Ovaj tip izrazito teži da odstranjuje spoljašnje nadražaje, da se uklanja promeni, i da promene, ako je moguće, zadržava dok ne izvrši sva potrebna unutrašnja amalgamisanja. Dugo, naknadno delovanje, koje često spolja ostaje neopaženo ali se utoliko dublje uvlači unutra, čini jedinku nesposobnom da prihvata nove nadražaje, sve dok „afekat koji je izazvala primarna funkcija ne zanemi”. Izvesna unutrašnja uznemirenost čovekova zbog pojava spoljašnjeg sveta, nije ništa drugo do zaziranje introvertovanoga od nadražaja: zbog svoga dubljeg osećaja on stvarno strahuje od suviše brze i suviše jake izmene nadražaja. Njegove ap-

strakcije i služe cilju da jednim opštim pojmom „uhvate u ograde zakonitosti” ono što je neredovno i ono što je promenljivo. Gomilanje nadražaja može da postane nesnosno te se pojavljuju žestoke reakcije odbrane, a u ekstremnim slučajevima može doći do velike iscrpljenosti i hronične zamorenosti, te i do hroničnog stava odbrane, koji se može popeti do nepoverenja. Smanjena pripravnost usled unutrašnje zaokupjenosti izaziva utisak nedostatka prisutnosti duha i brzog snalaženja. Pri tome je afektivni unutrašnji život veoma intenzivan i karakteriše ga visok emocionalni senzitivitet. I opet, ako ove suviše nezgrapne crte ublažimo do normalnoga, imaćemo pred sobom tip koji je u literaturi poznat kao introvertovan.

I tako se ekstravertovan čovek orijentiše pretežno na osnovu spoljašnjih podataka, te glavna važnost njegove psihičke delatnosti svagda leži u bavljenju tim podacima. To je razlog što je on tako dobro prilagođen na spoljašnju sredinu, ali stoga malo ili gotovo ništa ne preostaje za sređivanje „unutrašnjih” stvari. Za taj rad ekstravertovanome nedostaje vreme i uživanje, a osim toga sprečava ga u tome isto neprikriveno nepoverenje prema svom unutrašnjem svetu koje introvertovani ukazuje spoljašnjem. Ekstravertovani je vezan za pojedinu pojavu, za individualni slučaj onako kako oni u iskustvu nailaze, i sklon je da svet koncipira kao skup pojedinačnih slučajeva koje mu spoljašnji podaci sugerišu. Pri tome, budući da čisto empirijsko gomilanje činjenica osakaćuje misao, postoji opasnost da bude ugušen i sam smisao. Gross-ovo i Jung-ovo gledište da ekstravertovanom usled bavljenja spoljašnjim podacima ne preostaje gotovo ni malo vremena i želje za sređivanje unutrašnjih stvari, mi bismo ovako reformulisali: Ovaj psihološki tip sklon je fenomenološkom doživljavanju sveta i u njemu se on iscrpljuje. Misao i pažnja mu nisu usmerene na traganje i traženje nekih opštih zakonitosti koje leže iza fenomena i koje režiraju same fenomene. Na taj način umesto da, kako to čine Gross i Jung, govorimo o sređivanju „unutrašnjih” stvari i doživljaja koje se pripisuje introvertovanom (a odsutno je kod ekstravertovanog), smatramo da je adekvatnije govoriti o sređivanju podataka u jedan sistem mišljenja, odnosno o traganju za zakonitostima koje se još uvek odnose na spoljašnji svet ali nisu neposredno uočljive i otuda ostaju skrivene od pogleda ekstravertovanoga, dok ih introvertovani, uz pomoć svojih ideja kojima podređuje spoljašnje pojave, može eventualno naslutiti i dokučiti; i tada je reč o otkriću prirodnih zakona koji leže iza fenomena i koji upravljaju ovim fenomenima. Introvertovani spoljašnje nadražaje i podatke

svagda posmatra sa stajališta neke ideje, a stvari ne poima kao pojedinačne pojave, no kao delove velikih kompleksa predstava, pri čemu pokazuje izrazitu sklonost da činjenice podvrgava svojim idejama i da ih sabija u oblik svoje slike o stvarima. Za introvertovanog je način posmatranja svagda iznad opažanja spoljašnjih stvari, a apsorbuju ga unutrašnji procesi. Izrazito prevlađivanje sopstvenih ideja sprečava usvajanje tuđih ideja i ideala. Intenzivnim unutrašnjim obrađivanjem predstave dobijaju izrazito originalni karakter. Povišena sposobnost samoudublivanja u stvari ostvariva je i onda kada za njih ne prijanja više nikakav neposredan vitalni interes. U ekstremnim slučajevima introvertovani je sklon da razvija misao po sebi, bez obzira na primenljivost, pa čak i na svu spoljašnju stvarnost.

Ovim završavamo Gross-ovu i Jung-ovu skicu viđenja navedenih psiholoških tipova. Budući da smo se pri opisivanju introvertovanog i ekstravertovanog tipa najčešće držali Gross-ovih i Jung-ovih reči, formulacija i rečenica koje se lako mogu identifikovati, nismo smatrali uvek potrebnim da ih stavljamo pod navodnike, no jasno smo se distancirali od njih kad god smo to smatrali neophodnim. Isto tako, da se ne bismo suviše udaljili od naše teme, mnoge njihove značajne rezultate morali smo da izostavimo (kao npr. kompenzatorsku funkciju nesvesnog, pod-podele ove glavne podele na dva osnovna tipa itd.). Ovdje još valja napomenuti da je Jung-ov kritički stav prema proizvoljnim fiziološkim ili „organskim” hipotezama čija je svrha da objasne specifične psihološke procese, delimično relevantan i za neka Gross-ova shvatanja, no on je ipak bez uticaja na samu karakterizaciju psiholoških tipova kako ih Gross vidi. Po Gross-u, naime, iz ekstravertovanog tipa proilaze tzv. civilizatorski, a iz introvertovanog tzv. kulturni geniji. Premda bi ta Gross-ova misao danas bila verovatno nešto blaže formulisana, ipak izgleda nesporno da prvi slučaj odgovara praktičnom sprovođenju i postizanju, a drugi apstraktnom iznalaženju.

Na ovom mestu treba učiniti jednu primedbu opšteg karaktera u vezi sa činjenicom da se u ovom radu stalno govori o dva psihološka tipa. I pored toga što je pažnja koja bi se morala posvetiti tipološkim razlikama među ljudskim bićima, u savremenoj psihologiji zanemarena i gotovo da je, sem retkih izuzetaka, sasvim izostala, činjenice o ljudima ne bi trebalo „introvertovano” i nasilno sabijati u jednu sliku o njima, jer bi to zaista bilo, kako kaže Jung, opasno, no to samo u toliko — dodajemo mi — u koliko ne bi moglo da se dokaže

da je ta slika u celini i u pojedinostima savršeno adekvatna i reprezentativna za stvarno stanje stvari. No mi, naprotiv, ne tvrdimo da ljude treba podeliti na dve grupe, tim pre što svaki konkretan čovek ima u većoj ili manjoj meri osobine koje pripadaju i jednom i drugom opisanom tipu i što se ljudi međusobno razlikuju upravo procentom zastupljenosti ovih osobina. Štaviše, nije nam namera da osporimo da je, kao što ćemo videti, moguće zamisliti i drugačije podele ljudi po psihološkim osobinama tako da kad govorimo o navedena dva psihološka tipa, onda to treba uvek uslovno shvatiti, u smislu koji ćemo pokušati da objasnimo. Čak i ako se, naime, uprkos potrebnih ograda prema izvesnim stavovima u Jung-ovoj doktrini, ostavi otvoreno pitanje da li Gross-ovo i Jung-ovo viđenje ekstravertovanog i introvertovanog predstavlja najneosporniji, najsigurniji i najnesumnjiviji rezultat njihovog istraživanja, i onda možemo još uvek usmeriti našu pažnju, ne na neke apstraktne tipove, no na *ponašanje* ljudi oko nas. Posmatrajući svoje i njihovo ponašanje zapazićemo (ako nismo sto procentno čisti ekstraverti ili introverti u Jung-ovom smislu), da se neki ljudi ponašaju pretežno na jedan (npr. ekstravertovan), a drugi pretežno na drugi (introvertovan) način. Pri tome treba imati u vidu, što je ranije u ovom tekstu izloženo, da nam je katkada teško identifikovati introvertovanoga (naročito ako sami normalno inkliniramo ekstravertovanom ponašanju), i to u toliko teže što ekstravertovana civilizacija kojoj pripadamo favorizuje i priznaje, kao što ćemo iz daljega videti, samo ekstravertovane vrednosti, pa se čovek koji bi bio sklon prvenstveno introvertovanom ponašanju često trudi, opstanka radi, da se ponaša ekstravertovano. Tako se iskazi našeg teksta, koji kratkoće radi govore o dvama psihološkim tipovima, mogu uslovno shvatiti i reinterpretirati tako, da je onda reč u stvari o pretežno ekstravertovanom i pretežno introvertovanom ponašanju, pri čemu struktura naše analize i njeni zaključci ostaju nepromenjeni.

Čini se ipak, da je upravo dinamička psihologija, interesantnošću i širokim obimom problema koje je postavila i koje razmatra, poslednjih decenija unekoliko zamaglila značaj karakteroloških istraživanja i proučavanja tipskih razlika među ljudima. Ovo izgleda utoliko manje opravdano ako se uzme u obzir npr., da danas već i svaka savremena armija nastoji, pri raspodeli zadataka i dužnosti, da vodi računa o psihološkim osobenostima čak i svakog pojedinog borca.

Pošto smo ukazali na neprocenjive potencijalne mogućnosti za društvenu primenljivost oso-

bina koje su specifične za introvertovane i na neke od uzroka zbog kojih ovaj problem do danas nije bio sagledan, neophodno je ove uzroke upotpuniti još nekim primedbama. Naime, kako je to već i Jung zapazio, celokupna zapadnjačka civilizacija, od Antike do danas, kojoj pripadaju sa većim ili manjim odstupanjima uglavnom sve evropske zemlje od Urala i Kavkaza, kao i Sjedinjene Države, Kanada, a od skora i Japan i mnoge druge zemlje širom sveta, orijentisana je na prvenstveno pridavanje značaja materijalnim dobrima i spoljašnjim manifestacijama uspeha. Naročito ljudi današnjice, sve su oblaporniji u težnji za neograničenim sticanjem i posedovanjem materijalnih dobara i industrijskih proizvoda, čak i kada im oni nisu ni potrebni a kamoli neophodni. Humorista jedne visoko razvijene zemlje duhovito primećuje da njegovi sugrađani kupuju na kredit stvari koje im nisu ni potrebne, da bi imponovali susedima koje ne trpe!

Ta sirova težnja za skorojevićskim prestižom po svaku cenu, poznata je i u našoj sredini. Na selu neki povratnik napravi kuću sa dvanaest soba koje mu nisu potrebne, samo da bi prevazišao i izazvao zavist svoga suseda koji je već saziđao kuću sa devet prostorija. Ljudi našeg stoleća polažu veću pažnju na komoditet svoga fizisa no ikada ranije, a pri tome su spremni da se znatno lišavaju na psihološkom planu i da se radije odluče za posao koji više donosi, pa ma bio manje interesantan i inspirativan. Potrošačko društvo današnjice tu njihovu sklonost zloupotrebljava, pa ih sve više zasipa nizom novih nepotrebnih proizvoda i izaziva im sve nove i nove lažne potrebe, za koje im postepeno razvija vezanost baš kao za alkohol, duvan i droge. Zar nismo dospeli do apsurdna kada se hvalimo da živimo u potrošačkom društvu? Jedno razumno ljudsko društvo moglo bi se hvaliti i ponositi svojom kreativnošću, ono bi još imalo razloga da gaji o sebi lepo mišljenje zbog svoje produktivnosti, ali biti ponosan na pripadnost jednom potrošačkom društvu, zar time nije jedno preusko viđenje sveta, čitave jedne do krajnosti ekstravertovane civilizacije, dovedeno do svog apsurdna? I na ovom planu bi veće učešće introvertovanih u društvenim tokovima moglo blagotvorno i uravnotežavajuće da utiče. Ali kako bi ih trebalo uključiti u ove tokove? Svakako ne tako da im se na menadžerskim i rukovodećim funkcijama obezbedi jednak broj sa ekstravertovanima, jer je njihova misao koja, kao što smo videli, odmah naslućuje integralnu dimenziju razmatrnog problema po fakturi složena i ne može se ukratko, npr. na jednom sastanku, izložiti kolektivu. No introvertovani ma bi trebalo ipak, omogućiti bar ravnoprav-

no učešće u sistemu upravljanja i planiranja savremenih društava. Pa kako to postići? Trebalo bi razmisliti o tome kako ih najefikasnije uklopiti i iskoristiti njihove osobine; verovatno bi im trebalo prepustiti prvenstveno savetodavne funkcije, a posebnim merama obezbediti mogućnost da ove funkcije budu efikasno iskorišćene od strane društva. Štaviše, u jednoj takvoj usklađenoj zajednici, društvo ne samo što bi od introvertovanih imalo znatno veće koristi, no bi se na njih prestalo gledati kao na bića smanjene socijalnosti, tim pre što bi oni tada bili i objektivno mnogo socijalniji no što su danas, u ovoj civilizaciji koja unapređuje i priznaje samo izrazito ekstravertovane vrednosti.

Riesman-ovog²¹⁾ „iznutra” usmerenog odnosno „drugima” usmerenog čoveka nije moguće, uprkos izvesnim spoljašnjim sličnostima, identifikovati sa introvertovanom odn. ekstravertovanom ličnošću o kojoj se govori u ovom radu. Takvo podudaranje ne bi se moglo ni očekivati ako se ima u vidu da je Riesman-ovo interesovanje pretežno vezano za društvene nauke. On gleda na čoveka prvenstveno fenomenološki i spolja, ukazujući na njegovo reagovanje u odnosu na druge ljude. Introvertovani i ekstravertovani su, nasuprot tome, definisani svojim odnosom ne samo prema ljudima, no prema spoljašnjem svetu uopšte, tj. svojim odnosom kako prema stvarima i pojavama tako i prema drugim ljudima. Pošto su pokušali da uspostave izvesnu relaciju između krive porasta stanovništva i „iznutra” i „drugima” usmerenih ljudi, Riesman i njegovi saradnici zapažaju da bi pojmovi kao što su „usmerenost iznutra” i „usmerenost drugima” mogli da budu „korisni” čak i da nema „determinističke istorijske povezanosti” za koju plediraju u prvoj glavi svoje knjige. Iznutra usmerenom Riesman pripisuje posedovanje jednog „psihološkog žiroskopa” prvobitno pokrenutog od strane roditelja, a koji kasnije može katkada da prima signale i od drugih autoriteta „koji liče na roditelje”. Principi a ne detalji ponašanja su „internalizovani” pa je iznutra usmerena osoba sposobna za veliku stabilnost i ostaje stabilna čak i onda kada nema društvenog odobravanja. Pošto je tu reč o internalizovanom ponašanju, autori očigledno nemaju u vidu genetički²²⁾ uslovljene psihičke

²¹⁾ D. Riesman with N. Glaser and R. Denney: *The Lonely Crowd*, Yale Univ. Press, 1960. — Postoji i prevod: D. Risman, *Usamljena gomila* (Nolit, Beograd, 1965), iz koga smo koristili ne baš najsrećnije izraze kao što su „iznutra” i „drugima” usmerena osoba.

²²⁾ Zanimljivo je ovde napomenuti da, za razliku od mnogih ne samo sociologa već i psihologa, Jung (u čemu uživa nesumnjivu podršku biologa) nije voljan da izgubi iz vida značaj i ulogu naslednog faktora. —

osobine i sklonosti, pa ipak izgleda nesumnjivo da njihova podela ljudi može biti, kao što i oni veruju, korisna pri razmatranju izvesnih društvenih osobina jedinke. Sa druge strane, ako umesto „iznutra usmerene” posmatramo introvertovanu osobu, onda, kao što sledi iz ranijeg teksta, kinematičke parametre „psihološkog žiroskopa” introvertovanog (ako baš treba da se izrazimo Murphy-evom²³) i Riesman-ovom metaforom) nisu definisali roditelji vaspitanjem, već ih definišu, kako genetski faktori tako i preživljena iskustva, prerađena uz pomoć osnovnih principa koje je introvertovani usvojio. Pri tome se svako novo partikularno saznanje i doživljaj prerađuje i uklapa u već postojeću koherentnu celinu (introvertovane svaki pojedinačni doživljaj predstavlja značajno iskustvo), iz koje se onda kontinuirano ekstrahuju novi mikro-korektivni signali kojima se ažuriraju parametri pomenutog psihološkog žiroskopa. No kako sada žiroskop nema konstantne parametre, to je i sama njegova funkcija izgubila značaj i smisao koji joj je Riesman pripisivao.

Nećemo se dalje zadržavati na analizi razlika između intro- i ekstravertovanih sa jedne, i „iznutra” i „drugima” usmerenih ljudi sa druge strane, kao ni na sličnostima — među kojima pada u oči i ta da Riesman „drugima” usmerenog čoveka vidi kao površnijeg (a da svoje sugrađane, koji više polažu na odobravanje okoline, smatra površnijim od Evropljana²⁴), dok za „iznutra” usmerenog smatra da je često nesposoban za površne odnose.

U vezi sa sistemom obrazovanja u okvirima savremene preterano ekstravertovane civilizacije, Riesman zapaža sledeće: Napredno obrazovanje, koje je počelo kao pokret oslobađanja dece od uništavanja talenta i slamanja volje, danas više nije napredno, kaže Riesman. Pošto su ljudi postali preterano drugima usmereni, vaspitni metodi koji su nekada oslobađali, mogu čak i da budu suprotstavljeni individualno-

Upor.: *Four Papers on Psychological Typology*, p. 549, The Collected Works of C. G. Jung, Vol. 6, Routledge and Paul Kegan, London, 1971.

²³) G. Murphy. *Personality*, New York, 1947.

²⁴) W. Whyte Jr. je npr. još pre dve decenije ukazao na prakticističku usmerenost sredstava koja se u SAD dodeljuju za naučna istraživanja kojom se ide za primenjivanjem već poznatih ideja i upoznavanjem načina a ne za istraživanjem uzroka. Prednost se daje primeni, timskom radu i timski uobličenom istraživaču a ne čoveku izuzetnih sposobnosti. Whyte smatra da se radi o nedostatku tradicije u oblasti fundamentalnih istraživanja, te se stoga ideje pozajmljuju i uvoze iz Evrope. — Upor.: W. Whyte Jr., *The Organization Man*, Simon & Schuster Inc., New York, 1956, ili prevod: V. Vajt, *Čovek organizacije*, Prosveta, Beograd, 1967.

sti umesto da je štite i unapređuju. Savremena škola, koja nastoji da aritmetiku učini „realističnom” i zabavnom, može da koči učenika koji je već razvio radoznalost prema visoko apstraktnim stvarima, tj. dakle introvertovanog učenika. S druge strane, sličnim povodom R. Cattell²⁵⁾ govori eksplicitno o kultu prema ekstravertovanosti i o precenjivanju konformizma u savremenim školama (u SAD) kao o neidentifikovanim izvorima neefikasnosti — jer istraživanja ukazuju na višu naučnu i filozofsku produktivnost introvertovanih. Prednost se daje dosetljivom a ne pametnom, zatim sporadičnom i slučajnom a ne egzaktnom, i najzad, verbalnom, emocionalnom i površnom a ne promišljenom, objektivnom i onome ko se u probleme udubljuje. U vezi sa ovim Cattellovim zapažanjima setimo se, da se kod nas u školskim, a još više u profesionalnim odnosima, na dosetljivost, i kada se graniči sa podvalom, gleda katkada sa simpatijom i štaviše pokušava identifikovati sa inteligencijom, kao i da u jednom zamišljenom, preterano ekstravertovanom društvu beskrupulozno prodornih ljudi, čovek koji ima neke moralne obzire izgleda pre ograničen duhom no okolnostima. Cattell-ova primedba da se prednost daje površnosti nužno nas inducira na sledeća zapažanja: u naše doba, na svim jezicima sveta, veoma je jasno značenje tvrđenja da je neko površan. Nasuprot tome, mnogo je manje jasno šta znači iskaz da je neko dubok, a na nekim jezicima se to, štaviše, ne može tako nedvosmisleno i neposredno ni reći, pa se obično kazuje opisno — da taj ima sklonost ka produbljivanju ili da prodorno sagledava itd. Ali sama činjenica da jedan pojam treba iskazivati opisno nije bez značaja, jer može nedvosmisleno da indicira na nesklonost savremenih jezika i našeg doba prema tom pojmu kao i prema njegovom sadržaju. No o tome bi bilo vredno razmišljati u jednom širem kontekstu.

Cattell dalje navodi da velike industrijske firme nastoje da uvere potrošače i širu javnost da su svi glavni naučni napretci iz poslednjih godina, ostvareni upravo u njihovim istraživačkim odsecima. Ali, kako Cattell zapaža, svaka malo trezvenija analiza pokazala bi navinost ovakvog verovanja i neodrživost ovakvih tvrdnji. Vraćajući se na pitanja univerzitetske nastave Cattell kaže: „Mada škole imaju i druge namene a ne samo da obučavaju naučnike, nema nikakvih indicija, osim možda u pogledu trgovaca, da bi jedno opšte pomevanje

²⁵⁾ R. Cattell, „The Personality and Motivation of the Researcher from Measurements of Contemporaries and from Biography”, u knjizi C. Taylor-a i F. Barron-a *Scientific Creativity*, p. 130, 131, J. Wiley, New York, London, 1963.

u introvertovanom smeru vodilo lošijim, umesto boljim rezultatima u mnogim profesijama". A bar nacija, ako ne pojedinačan biznis, ima danas znatno akutniju potrebu za naučnicima no za trgovcima. U svakom slučaju, završava on, kreativnost se ne može jevtino ostvariti prostim kalemljenjem niza kurseva, jer sve ukazuje na to da ona leži u ličnosti i vrednostima a ne u veštinama saznavanja.

Da se vratimo Riesman-u. Sa svoje strane on takođe oštro uočava da samo odobravanje, bez obzira na sadržaj, postaje u savremenom društvu jedino merilo i da dete iz reakcija roditelja brzo nauči da se ni osobine njegovog karaktera ni talenat, ni ono što je uradilo, ne ceni (kako kaže Riesman) po sebi, odnosno po određenim merilima koja bi bila zasnovana na nekim principima, već samo po tome kako deluju na druge. Tako se, kaže on dalje, pretpostavlja da će se deca naučiti demokratiji time što manje vežbaju sposobnost intelekta, a više sposobnost za druželjublje i dobroćudnost (i konformizam — dodali bismo mi). U stvari demokratski otvoreno polje za talenat, zasnovano na poštovanju sposobnosti da se nešto *uradi*, ostalo je još samo u atletici — kaže Riesman, pa zatim smelo govori o totalitarnim tendencijama savremenog američkog kapitalističkog društva, pri čemu verovatno ima u vidu činjenicu da se u tome društvu (a verujemo danas već i drugde) svesno žrtvuje svoje „ja" na oltar „društvenosti" shvaćene totalitarni. Sve što iznosi, Riesman često sagleda iz jedne široke vremenske i istorijske perspektive. Ako se pri tome ima u vidu da, kao što su to uočili još antički mislioci, demokratija nije nikakav savršen i idealan oblik vladavine već, poreden sa drugim oblicima samo najmanje loš, čija je najznačajnija funkcija danas da garantuje vlast radničkoj klasi i da omogući narodu i čoveku iz naroda da kaže svoju odlučujuću reč, te da nas time štiti i od fašističkih zastranjivanja i ekscesa, a da nas dijalektika pri tome uči, a istorija potvrđuje, da nekritična demokratičnost može da vodi u svoju suprotnost i karikaturu, onda nećemo biti iznenađeni što Riesman podseća i na sledeće činjenice: Institucija ostrakizma, uvedena kao sredstvo za sprečavanje tiranije, bila je u petom veku pre n.e. strahovito oružje javnog mnjenja. Demos je stvorio, navodi Riesman, mnogobrojan nakot dostavljača koji su stalno optuživali bolje i sposobnije ljude u državi sa namerom da ih izlože zavisti gomile. Tek posle ovih reminiscencija može se sagledati mera i domet njegovog neprihvatanja pukog odobravanja

drugih,²⁰) kao vrhunskog merila vrednosti koje je tako značajno za orijentaciju „drugima” usmerenih ljudi koji sa svoje strane određuju karakter naše savremene ekstravertovane civilizacije.

Razume se da je ovako oštra Riesman-ova kritika postojećeg društvenog sistema izazvala burne reakcije, u znatno većoj meri no njegova neažurnirana politička orijentacija, koja mu dopušta da u 1965. god., a i kasnije, govori još uvek npr. o gvozdenoj zavesi.

Završavajući sa Riesman-ovim gledištima osvrnimo se na Riesman-ov slučaj. Valja se setiti da je on mnogima u svojoj zemlji ostao neprihvatan ne samo zbog svoga kritičkoga stava, već poglavito stoga što smelo nastoji da sociološka razmatranja humanizuje i izvede iz uskih okvira statistički obradivih, opipljivih i merljivih fenomena, pokušavajući da sagleda uzroke koji iza tih fenomena stoje i koji ih režiraju. Poznato je da duh i orijentacija američke sociologije (u stvari ne samo američke i, kao što ćemo videti, ne samo sociologije) omogućuje i dopušta da se jedino fenomenologiji, empirijskom istraživanju i pukoj deskripciji prizna naučni status i naučna vrednost, dok se sve ono što ih transcendiraju, jednostavno i nepromišljeno proglašava nenaučnim. Zar nije to bio slučaj i sa Wundt-om? On je, kao što smo videli, smatrao da se u prostoru svesti između dejstva ekscitacija i motoričkog odgovora na njih, dešavaju razne psihičke aktivnosti. Kao što je već bilo napomenuto, to su gledište neki psiholozi svojevremeno smatrali za pseudonaučno, jer se uzročna analiza zamenjivala ukazivanjem na unutrašnje procese čiji su zakoni ostali nepoznati. Pa ipak su kasniji eksperimentalni rezultati različito orientisanih škola, kao što smo videli, vodili na delayed response, psihološki stav, saznavne strukture, medijatore i insight, pokazujući da se zaista u prostoru svesti dešavaju složene psihičke aktivnosti.

Nije potrebno navoditi ovde druge zemlje i druge discipline, u kojima se može zapaziti u osnovi uvek ista pojava. S jedne strane naša civilizacija, kojoj su ekstravertovani utisnuli svoj pečat, često je i u velikoj meri nekritična i ima magijsko poverenje u svaki rezultat dobiven iz kompiutera kao i u rezultat svakog statističkog postupka. Pri tom se gubi iz vida

²⁰) Utoliko pre ako se ima u vidu da izvesni istraživači kao Hatfield i drugi zapažaju da su baš kreativci otporni na pritiske okoline i grupe. Upor: R. Hatfield, A study of the relationship of selected components of creativity, cognitive style, and self-concept identified in High school with their learning of selected information in the social studies. Ann. Arbor: University Microfilms, 1968.

da je statistika posle Boltzmann-a, Bose-a, Einstein-a, Fermi-a i Dirac-a katkad bivala, a pogotovu je to danas, često veoma nekritički korišćena, pa i zloupotrebjavana.²⁷⁾ Kako se može pridavati težina i značaj jednom rezultatu koji se dobiva kao poslednji korak jednog niza statističkih algoritama ako on zavisi od načina podele polaznog skupa na podskupove i ako taj rezultat u odnosu na ovu podelu nije invarijantan? Da bi se mogao celishodno koristiti rezultat dobiven iz kompjutera mora se imati u vidu pod kojim je pretpostavkama analiza vršena, kojim se aproksimacijama pribeglo i koje su metode primenjene da se do njega dođe. Da li se svi ti faktori imaju danas uvek u vidu pri primeni statističkih metoda u društvenim naukama npr.? S druge strane, na primeru Wundt-a i Riesman-a (da ne navodimo veoma dugi niz drugih i možda boljih primera) vidi se kako se, pod uticajem suviše usko shvaćenog pozitivizma, pragmatizma i pukog empirizma, svaki pokušaj da se transcendirna opipljivo, fenomenološko, deskriptivno i čisto empirijsko i da se iznađe uzrok i zakonitost koja leži iza fenomena završava u savremenoj ekstravertovanoj civilizaciji apriornim neprihvatanjem i etiketira se kao definitivno nenaučno. Razume se da se mora imati u vidu, da psihologija npr., verovatno nije danas još u mogućnosti da u svojoj oblasti otkrije jedan tako fundamentalan zakon kao što je to zakon gravitacije. Ali posmatrajmo obrnuto. Zamislimo npr. da je Newton tu danas među nama i da tek treba da otkrije zakon gravitacije. On upravo razmišlja o tome kako da poveže u jednu celinu pad jabuke, plimu i oseku i planetarna kretanja i da li neke činjenice govore u prilog tome da je to moguće. Ne samo da bi takve njegove pokušaje i razmišljanja većina današnjih, fenomenološki usmerenih i na deskripciju i empiriju orijentisanih sociologa, pa i psihologa, proglasilo za nenaučna, no bi im se pridružili i sami fizičari, jer pre otkrića toga i niza drugih fundamentalnih zakona ni sama fizika nije bila pokazala značaj, domet i mogućnost fundamentalnog prilaza. I tako bi se desilo da bi u ovo naše slavno doba, tako ponosno na svoju „naučnost“, i sam Newton bio proglašen nenaučnim, i to od strane fizičara i svih ostalih pripadnika nauke. Bila bi uskraćena finansijska potpora njegovim istraživanjima i on bi bio onemogućen u radu, pa bi sledstveno tome izostali kako dokazi, tako i rezultati. Ipak utešno je što ova zastrašujuća slika predstavlja manje jedno realističko opisivanje stvarnog stanja, a više jed-

²⁷⁾ Možda je ovde zanimljivo spomenuti da je i sam Jung već bio u stanju da sagleda da se nekritičnom upotrebom statistike može dokazati šta god se želi, kao i ključnu važnost koju pri tome ima interpretacija. Vid.: R. Evans, *Jung on elementary Psychiatry*, p. 18, Dutton and Co., New York, 1976.

nu karikaturu čiji je zadatak da u što jasnijoj svetlosti pokaže opasnosti koje u sebi nosi savremena, preterano ekstravertovana civilizacija.

Štaviše, mnoga svetska zbivanja i paradoksi našeg doba postaju manje neshvatljivi ako se ima u vidu da je preterana ekstravertovanost uopšte, pa i preterana ekstravertovanost našeg doba o kojoj govori Riesman, nužno vezana sa površnošću i da — mada npr. introvertovani i ekstravertovani tip mogu biti podjednako inteligentni (a naveli smo razloge zbog kojih ovaj drugi može, posmatran spolja, izgledati štaviše inteligentniji) — ipak je, kao što smo videli, ekstravertovanima normalno nedostupna dubina i sveobuhvatnost sagledanja introvertovanih.

U vezi sa već ranije pomenutim teškoćama identifikacije introvertovanih u jednom skupu ljudi koji se ispituje, koje nastaju s jedne strane zbog nastojanja introvertovanih da se prilagode zahtevima jedne izrazito ekstravertovane civilizacije kako bi mogli da prežive, s druge strane zbog eventualne pripadnosti samog istraživača — psihologa (autora istraživanja) ekstravertovanom tipu, kao i zbog prožetosti naših gledišta na svet načinom viđenja, tendencijama, pa i predrasudama naše ekstravertovane civilizacije, — zbog svega toga retko se dešava da istraživač-psiholog konstatuje da introvertovanost kao takva predstavlja jedan od značajnih uslova za povišenu verovatnoću kreativnosti. Tako se u studioznoj monografiji R. Kvašćeva²⁸⁾ nalazi da samo mali broj navođenih istraživača, kao npr. Cattell, Taylor, Torrance. Kvašćev i dr. (iz poznatog dela Taylora i Barrona²⁹⁾ se vidi da npr. i Drevdahl spada u tu grupu), govori eksplicitno o introvertovanosti kreativnih, — no pri tome treba imati u vidu da drugi navođeni autori, mada ne sagledaju da je reč o introvertovanom tipu čoveka sa svim pratećim osobinama, govore npr. o sklonosti ka apstraktnom mišljenju (Terman, Barron, Super i Bachrach), o sposobnosti sinteze (Gowan), o otkrivanju udaljenih relacija (Jaroševski),³⁰⁾ o posedovanju izražene perzistencije motiva (Cox), o visoko razvijenim teorijskim interesovanjima (MacKinnon), o prevazilaženju granica sadržaja datog konteksta (Hatfield), itd., što sve nije ništa drugo do spisak osobina koje pripadaju prvenstveno, ako ne i isključivo, introvertovanima.

²⁸⁾ R. Kvašćev, *Psihologija stvaralaštva*, ICS, Beograd, 1976.

²⁹⁾ C. Taylor and F. Barron, *Scientific Creativity*, p. 128, J. Wiley, New York, London, 1963.

³⁰⁾ Урог. Ярошевский, *Проблеми научного творчества в современной психологии*, Наука, Москва, 1971.

No, da sažmemo temu na pitanje koje nas u ovom radu prvenstveno interesuje. Kao što smo videli, introvertovani su neophodni ako se želi unapređenje kreativnosti u naučnom istraživanju i umetničkom stvaralaštvu. U tom domenu njima bi trebalo, ukoliko to uslovi dopuštaju, obezbediti mogućnost rada u izuzetno mirnoj klimi i ambijentu i poštediti ih nepotrebnih nesporazuma i svih suvišnih interakcija sa okolinom.³¹⁾ Jer dok je ekstravertovanom takva interakcija obično veoma korisna i stimulatívna, za introvertovanog je svaka preterana interakcija opterećujuća, dekoncentrišuća, destimulatívna, pa čak i frustrirajuća. I tako uslovi koji su normalni i povoljni za jedne, mogu biti izuzetno surovi za druge, a da to ni dobronameran posmatrač sa strane ne zapazi. Pa ipak, danas je čak i na nivou industrijske psihologije stručnjacima postalo jasno³²⁾ da za mogućnost kreativnog delanja nije povoljno da izazov bude upućen ličnosti i njenom opstanku, već samo njenom umu i njenoj pronicljivosti. Čovek koji živi u strahu biće pre motivisan da dela na siguran i oprobán naćin, no da bude kreatívna i da stvara. I mađa su i sam M. R. Feinberg i njegove kolege delimićno opterećeni predrasudama ekstravertovane civilizacije kojoj pripadaju, ipak su bili u stanju da sagledaju niz istina, među kojima i tu da naućni radnik treba povremeno da kontaktira sa naućnicima drugih struka i da se bavi i pitanjima koja transcendiraju njegovu užu struku, jer i to stimulatívno deluje na ćoveka ćak i kad nije aktivno usmeren na multidisciplinarna istraživanja ili direktno angažovan na nekom multidisciplinarnom projektu³³⁾. S druge strane, osim lićne kreativnosti u naućnoistraćivaćkom radu, odnosno u umetnićkom stvaralaštvu, introvertovane ljude, — razume se, naroćito u ovim oblastima ljudske delatnosti kao što su nauka i umetnost, — treba koristiti kao savetodavce, i to u znatno većem broju no ekstravertovane, zatim za rukovođenje i planiranje naućnog rada, kao i za brigu, selekciju i usmeravanje budućih naućnih i umetnićkih

³¹⁾ „Njegovo povlaćenje u sebe nije konaćno odricanje od sveta već pokušaj da se nađe mir, jedino u njemu mu je moguće da naćini svoj doprinos životu društva.“ — kaće Jung za introvertovanog u *Four Papers on Psychological Typology* (p. 552, The Collected Works, Vol. 6, Routledge & K. Paul, London, 1971).

³²⁾ M. R. Feinberg, *Research Management*, 11, 2, 88, 1968.

³³⁾ „U komunistićkom društvu ćovek nije ogranićen na jedan iskljućivi krug delovanja i moće se obrazovati u svakoj, bilo kojoj grani“. K. Marx i F. Engels, *Rani radovi*, Kultura, Zagreb, 1953. Upor. i J. S. Mill, *O slobodi*: „Ljudska priroda nije mašina koja se gradi po nekom uzoru i navija da radi baš onaj posao za koji je napravljena, nego je kao drvo koje zahteva da raste i da se razvija na sve strane prema težnjama unutrašnjih sila koje ga ćine živim“.

kadrova. Sasvim je neshvatljiva a ipak svakodnevna pojava da ljudi koji u savremenoj ekstravertovanoj civilizaciji odlučuju o selekciji, usavršavanju i specijalizaciji naučnih, umetničkih i drugih kadrova, ne samo što do sada nisu mogli da vide navedene probleme na ovaj nov i originalan način kako su ovde izneti, no najčešće nisu imali ni elementarna predznanja iz čitavog niza oblasti koje su, kao što se iz izloženog vidi, a što se moglo i ranije naslutiti, bezuslovno neophodne za jednu tako odgovornu delatnost izuzetne složenosti.

No bez obzira na stepen sklonosti ili nesklonosti i postojanje ili nepostojanje dobre volje naše ekstravertovane civilizacije da spremno i hitno pristupi rešavanju problema adekvatnije adaptacije i integracije introvertovanih u društvene tokove, ona će to, htela ili ne htela, ako ne sada a ono vrlo skoro morati da učini. Čovečanstvo je suočeno sa izazovom jedne demografske eksplozije sa svim složenim i neresenim problemima koje ona sobom povlači. Nije više reč o pukom prestižu, komoditetu i ugadanjju svome fizisu, već se radi o samoj mogućnosti da se preživi. Već danas nekoliko miliona ljudi gladuje a još mnogo više njih je pothranjeno, dok se za stanovništvo Kalkute npr., ukoliko bi nastavilo da raste sadašnjim tempom, prema zasnovanim prognozama ceni da će dvehiljadite godine imati oko šezdeset miliona stanovnika. Prognoze omogućuju da se i za druge gradove dobiju slične ocene. Za rešavanje ovih problema, koji danas stoje pred čovečanstvom, a koji će se uskoro postaviti u neporedivo akutnijem vidu, nije dovoljna organizovanost i poduzetnost ekstravertovanih; biće mnogo značajnije da se smisle nove ideje i da se razmisli o novim putevima i novim prilazima kojima bi se ovi problemi mogli početi da rešavaju. Za ovu svrhu nema drugog izlaza, pa će društvo, htelo-ne htelo, morati da se obrati nauci i introvertovanima, kako bi se zaista celo čovečanstvo zajedničkim snagama dalo na rešavanje ovih vitalnih problema egzistencije.

No da se od ovih opštih razmatranja koja se odnose na vrlo skoro budućnost, vratimo na našu svakodnevnicu i na aktualnu sadašnjost. Danas kada u celom svetu počinje da se vodi jedna velika briga za što veću kreativnost i efikasnost naučnog rada i istraživanja, kao i za rezultate u umetničkom stvaralaštvu, svako društvo može naći svoje razloge da postavi i počne da rešava problem emancipacije introvertovanih od dosad zvanično nezapažene presije jedne preterano ekstravertovane civilizacije koja ih inhibira i guši, onemogućujući njihovu punu afirmaciju i iskorišćenje njihovih

ogromnih potencijalnih kreativnih mogućnosti od strane društva.

Društvena uređenja zapadnjačkog tipa, zainteresovana za brzi razvoj nauke, imaju jake razloge da emancipaciju introvertovanih uključe u program svoga razvoja, jer ih na to mogu motivisati ekonomski i utilitarno-pragmatički razlozi.

Društvena uređenja socijalističkog tipa prići će ovom problemu najverovatnije prvenstveno sa stajališta određenog političko-ekonomskim argumentima, kao i prestižom u odnosu na ostala društva.

Naše socijalističko samoupravno društvo, koje je čoveka proglasilo i nastoji da postavi kao vrhunsku vrednost, svakako će ovom problemu prići prvenstveno sa stajališta humanizma i oslobođenja čovekove ličnosti kako bi se mogle razviti sve njegove sposobnosti, — pri čemu, zacementi neće biti ispušteni iz vida.

Ono društvo koje bude uspelo prvo da pristupi postavljanju i realizaciji ovoga programa, ne samo što će steći zasluge za jedan pionirski poduhvat, no će moći da žanje i najveće koristi.

